

Spis treści

Wstęp	9
1. Kwestia narodowa, narodowościowa, etniczna	14
1.1. Kwestia narodowa <i>sensu stricto</i>	14
1.2. Kwestia narodowa <i>sensu largo</i>	16
2. Etniczność	17
2.1. Studia nad etnicznością	17
2.2. Geneza pojęcia etniczności	19
2.3. Zakres pojęcia etniczności	21
2.4. Istota pojęcia etniczności	22
2.5. Współczesne znaczenia terminu „etniczność”	23
2.6. Przyczyny odrodzenia etniczności	29
3. Tożsamość narodowa/etniczna, pamięć zbiorowa	32
3.1. Świadomość siebie czy „styl” bycia?	36
3.2. Tożsamość narodu czy narodowa tożsamość jednostek?.....	59
3.3. Sameness i Distinctiveness	68
3.4. Esencjalizm versus konstruktywizm	80
4. Naród, narodowość, grupa etniczna, etnikum, grupa etnograficzna	86
4.1. Naród	86
4.2. Narodowość	100
4.3. Grupa etniczna	101
4.4. Etnikum (<i>ethnos</i>)	104
4.5. Grupa etnograficzna	105

5. Nacjonalizm: rodzaje nacjonalizmu, problemy definicyjne	106
5.1. Pluralizm definicji nacjonalizmu	108
5.2. Naród i nacjonalizm (<i>vel</i> kura czy jajko). Co było pierwsze?.....	113
5.3. Rodzaje nacjonalizmu	116
5.4. Nacjonalizm i patriotyzm	118
6. Etnocentryzm: definicja i przyczyny	121
7. Państwo narodowe	124
8. Mniejszość narodowa, mniejszość etniczna, rodzaje mniejszości narodowych/etnicznych	129
8.1. Definicje pozaprawnicze	130
8.2. Definicje na gruncie prawa	133
8.3. Rodzaje mniejszości narodowych i etnicznych.....	136
9. Prawo narodów do samostanowienia	138
9.1. Źródła zasady samostanowienia narodów	139
9.2. Podmioty zasady samostanowienia narodów.....	144
9.3. Treść zasady samostanowienia narodów	145
9.4. Metody realizacji zasady samostanowienia narodów	147
10. Konflikt etniczny: definicja, przyczyny, okoliczności, rodzaje	153
10.1. Czym jest konflikt etniczny?	154
10.2. Okoliczności i przyczyny konfliktów etnicznych.....	156
10.3. Rodzaje konfliktów etnicznych	165
10.4. Rozwiązywanie i łagodzenie konfliktów etnicznych	166
10.4.1. Trzy modele rozwiązania konfliktu etnicznego.....	167
10.4.2. Pierwsza i druga „generacja” polityki rozwiązywania konfliktów etnicznych.....	173
10.4.3. Segregacja czy komunikacja?	175

11. Zbrodnia etniczna, rodzaje zbrodni etnicznej: od asymilacji do eksterminacji	177
11.1. Asymilacja narodowa.....	177
11.2. Zbrodnie ekonomiczne	179
11.3. Czystka etniczna.....	180
11.4. Ludobójstwo.....	186
12. Polityka etniczna/narodowościowa.....	189
12.1. Polityka etniczna czy narodowościowa?.....	191
12.2. Definiowanie polityki etnicznej	194
12.3. Determinanty polityki etnicznej	197
12.4. Cele, funkcje i metody stosowane w polityce etnicznej.....	203
Bibliografia	217

Wstęp

Europa Środkowo-Wschodnia, a zwłaszcza leżący w jej granicach region Bałkanów oraz terytoria europejskich republik należących do 1991 roku do Związku Radzieckiego, w świecie wywołuje dość jednoznaczne, złowrogie skojarzenia. Tylko czasami ustępują one miejsca ambiwalentnej percepcji, jeszcze rzadziej (właściwie prawie nigdy) pozytywnym skojarzeniom. Europa Środkowo-Wschodnia kojarzona jest z obszarem, na którym dochodziło i dochodzi nadal do erupcji nacjonalistycznych roszczeń, do krwawych konfliktów etnicznych, niemal plemiennych waśni. Większość mieszkańców Zachodu (i nie tylko) nie próbuje nawet zrozumieć etnicznej geografii regionu, zadawalając się stwierdzeniem, że jest on zamieszany przez małe narody, a raczej grupy etniczne (pojęcie plemion „wspaniałomyślnie” dla naszego regionu rezerwuje się dla Czarnej Afryki) niepotrafiące wznieść się na odpowiedni poziom cywilizacji. Czasem czyni się wyjątek dla bardziej rozpoznawanych w świecie: Polaków, Czechów czy Węgrów. Generalnie jednak mowa jest o narodach „wciśniętych” między Niemcy a Rosję. O narodach pozostających w jakimś nienaturalnym położeniu, w przeklętym geopolitycznym kłinczu.

Rzadko wspomina się, że to właśnie stąd wyszła uderzeniowa fala antykomunistycznej rewolucji, która zmiotła ostatecznie z mapy świata Związek Radziecki (ikoną antykomunistycznej rewolucji stał się obalony Mur Berliński, a Niemiec nie klasyfikuje się najczęściej jako części Europy Wschodniej czy nawet Środkowej). Nie pamięta się o silnie zakorzenionej w dawnej Rzeczypospolitej, na Morawach i Siedmiogrodzie idei tolerancji religijnej w czasach, gdy w całej Europie podpalano nowe stosy dla heretyków. Zapomina się, że wygnani z Hiszpanii, Francji, Anglii, Portugalii oraz z innych państw Europy Zachodniej Żydzi znaleźli schronienie m.in. w Rzeczypospolitej oraz w Imperium Osmańskim pod panowaniem muzułmańskich władców. Pomija się milczeniem fakt istnienia demokracji szlacheckich, wysoko rozwiniętych instytucji demokratycznych oraz względnie trwałych projektów integracji ponadnarodowej (*vide*: unia lubelska).

Naturalnie negatywne wyobrażenia o naszej części Europy mają swoje historyczne uzasadnienia, odwołują się do licznych faktów świadczących o etnicz-

nej nienawiści i nietolerancji wobec innych narodów, ciągłych waśni o terytoria, o zasoby, o pamięć. Niemniej ciąży na nich także coś, co określa się mianem neokolonialnego paternalizmu, swoisty, uprawiany od wielu pokoleń dyskurs na temat Wschodu, obciążony różnego rodzaju stereotypami i uprzedzeniami, stygmatyzujący dziką, plemienną i atawistyczną Europę Wschodnią (pojęcie Europy Środkowej wielu ludziom Zachodu nie przechodzi łatwo przez gardło, gdyż samo pojęcie środka niebezpiecznie relatywizuje granicę między Zachodem a Wschodem). Dyskurs ten na szczęście stał się w ostatnich kilkudziesięciu latach przedmiotem merytorycznej krytyki, także na Zachodzie.

Nie jest zadaniem serii wydawniczej, którą początkujemy niniejszym tomem, rozprawianie się z różnego rodzaju mitami na temat Europy Środkowo-Wschodniej, choć temat ten jest niewątpliwie pociągający intelektualnie. Zasygnalizowany powyżej negatywny *image* Europy Środkowo-Wschodniej ma jednak bardzo poważne konsekwencje dla sposobów postrzegania (także przez naukowców) wydarzeń i procesów mających miejsce w naszym regionie. Stąd też postaramy się wskazać na źródła i rodzaje uprzedzeń wobec mieszkańców naszego regionu i ich państw.

Niniejszy tom zapoczątkowuje serię wydawniczą. Kolejny tom poświęcony będzie kwestiom narodowym w Europie Środkowo-Wschodniej w ujęciu historycznym, następny (trzeci) dotyczyć będzie przekrojowej i porównawczej analizy współczesnych kwestii narodowościowych w regionie, zaś tom czwarty – rozwiązywaniu i łagodzeniu napięć i konfliktów etnicznych na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej. Równolegle zamierzamy wydać *Aneks*, w którym Czytelnik znajdzie bardzo wiele interesujących danych na temat kwestii etnicznych naszego regionu.

Celem tegoż tomu oraz kolejnych wspomnianych wyżej publikacji jest dostarczenie polskiemu czytelnikowi wiedzy na temat przeobrażeń narodowych zachodzących w omawianym obszarze, począwszy od przełomu XVIII/XIX wieku, a skończywszy na czasach współczesnych. Zarówno szeroka perspektywa czasowa, jak i zakres terytorialny (od Estonii po Albanie), sprawiają, że możliwe staje się jedynie zasygnalizowanie najważniejszych kwestii i dokonanie generalizacji dotyczących przyczyn, przejawów i konsekwencji poszczególnych kwestii narodowościowych. Naszym celem jest zainteresować Czytelnika problematyką podjętą w ramach wspomnianej serii wydawniczej oraz zachęcić do dalszych poszukiwań, czemu służyć mają wykazy bibliograficzne umożliwiające zgłębienie określonych wątków.

W polskiej literaturze przedmiotu w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat pojawiło się wiele znakomitych opracowań dotyczących problematyki narodowościowej regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Są to prace z zakresu: historii, de-

mografii, geografii politycznej, socjologii, etnologii, antropologii kultury, prawa (krajowego i międzynarodowego), politologii i stosunków międzynarodowych, a nawet literaturoznawstwa. Do grona polskich autorów podejmujących próbę analizy problematyki narodowościowej w odniesieniu do całego regionu Europy Środkowo-Wschodniej należy zaliczyć przede wszystkim wybitnych historyków: Józefa Chlebowczyka, Henryka Wereszyckiego, Henryka Batowskiego, Normana Daviesa, Piotra Wandycza, Bohdana Cywińskiego, Juliusza Bardacha, Irenę Stawowy-Kawkę oraz Jerzego Kłoczowskiego. W gronie polskich socjologów i antropologów kultury zajmujących się problemami etnicznymi naszego regionu znajdują się: Irena Borowik, Piotr Eberhardt, Ryszard Radzik, Halina Rusek, Sławomir Łodziński, Grzegorz Babiński, Lech Nijakowski, Iwona Kabzińska-Starwarz, Zbigniew Kurcz, Aleksander Posern-Zieliński, Andrzej Sadowski oraz Edmund Lewandowski. W gronie politologów i prawników znajdziemy np. Marka Waldenberga, Sebastiana Wojciechowskiego, Andrzeja Czarnockiego, Henryka Chałupczaka, Grzegorza Janusza, Walentego Bałuka czy Andrzeja Chodubskiego. Naszą uwagę zwróciły także znakomite prace Marii Bobrownickiej, wybitnej znawczynie literatury słowiańskiej, potrafiącej w interesujący sposób zanalizować i opisać „charaktery narodowe” poszczególnych narodów Europy Środkowo-Wschodniej. W odniesieniu do Bałkanów to samo należy powiedzieć o pracach Joanny Rapackiej. Wreszcie chcielibyśmy wspomnieć o Krzysztofie Czyżewskim – założycielu Fundacji Pogranicze – Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów” w Sejnach, instytucji cieszącej się dużą renomą w kraju i za granicą. Jego publicystyka i zaangażowanie w promowanie dialogu międzykulturowego w Europie stanowią istotną inspirację dla wszystkich zajmujących się naukowo i nienaukowo problematyką etniczną. Naszym zdaniem, nie bez znaczenia dla upowszechniania, może nie tyle wiedzy, ile swoistej wrażliwości na specyfikę kulturową Europy Środkowo-Wschodniej są inicjatywy wydawnicze podejmowane przez Wydawnictwo Czarne założone przez Andrzeja Stasiuka. Wspomnieć należy także o działalności wydawniczej i edukacyjnej prowadzonej przez Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego we Wrocławiu, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie czy Stowarzyszenie Wspólnota Kulturowa „Borussia” w Olsztynie. Osoby zainteresowane problematyką kulturową i etniczną Europy Środkowo-Wschodniej z pewnością zainteresują się niezwykle dynamicznie rozwijającym się internetowym portalem Panorama Kultur – Europa Mniej Znana.

Poza wspomnianymi wyżej znaczącymi (choć z pewnością należałoby wymienić ich o wiele więcej) nazwiskami autorów oraz nazwami instytucji, należałoby także wspomnieć o tych naukowcach reprezentujących różne dziedziny nauki, którzy poprzez „wycinkowe” monografie dotyczące poszczególnych narodów lub regionów przyczyniają się do wzbogacenia naukowej refleksji nad problemami

etnicznymi Europy Środkowo-Wschodniej. W tym przypadku odsyłamy jednak Czytelnika do *Bibliografii* i przewodnika po literaturze, a zwłaszcza do przewodnika po literaturze przedmiotu, który zamierzamy zamieścić w *Aneksie*.

Niewątpliwie istnieje pilna potrzeba multidyscyplinarnej analizy problematyki narodowościowej w Europie Środkowo-Wschodniej. Naszą ambicją jest stworzenie monografii uwzględniającej zasygnalizowane powyżej dyscypliny i ich naukowe paradygmaty. Uważamy, że szczególnie cenne może okazać się połączenie metodologii badań historycznych z literaturoznawczymi i socjologicznymi. Stanowić może to wysmienity grunt dla późniejszych analiz politologicznych, w których w centrum zainteresowania znajdują się takie pojęcia jak: władza, państwo, naród, system międzynarodowy, bezpieczeństwo itp. Wciąż niewykorzystany wydaje się być potencjał współpracy naukowej między politologami a etnologami. Politolodzy prowadzący badania nad konfliktami etnicznymi powinni obowiązkowo sięgać do wiedzy etnologicznej, zaś etnologowie w współpracy z politologami odkrywać znaczenie pierwiastka politycznego w postawach i zachowaniach poszczególnych grup etnicznych. Żałować jedynie należy, że w Polsce interdyscyplinarność badań kojarzona jest niemal powszechnie z brakiem pomysłu na metodę badawczą i „skakaniem z kwiatka na kwiatek”.

Zadaniem niniejszego tomu jest wprowadzenie czytelnika w krąg kluczowych pojęć oraz dylematów definicyjnych im nieuchronnie towarzyszących, związanych z problematyką etniczności. Są to głównie pojęcia z dziedziny socjologii, antropologii, etnologii, psychologii, prawa i politologii. Nie jest celem niniejszego rozdziału udzielanie kompletnych, wyczerpujących odpowiedzi na pytanie o to, czym są – dla przykładu – państwo narodowe, konflikt etniczny, polityka etniczna, czy tym bardziej tak skomplikowane i kontrowersyjne fenomeny jak naród i nacjonalizm. Zależy nam raczej na zasygnalizowaniu najważniejszych, w naszym przekonaniu, cech poszczególnych ujęć teoretycznych. Swoje rozważania rozpoczynamy od bodaj najbardziej kłopotliwego pojęcia, a mianowicie od etniczności.

Publikacja ta stanowi owoc pracy naukowej dwóch autorów: Radosława Zenderowskiego i Jakuba Pieńkowskiego. Praca powstała w wyniku wieloletnich badań prowadzonych w Katedrze Teorii Państwa i Polityki Międzynarodowej oraz Katedrze Geopolityki Instytutu Politologii, a obecnie w Katedrze Stosunków Międzynarodowych i Studiów Europejskich Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Nie bez znaczenia okazały się także liczne podróże obu autorów po regionie Europy Środkowo-Wschodniej (obserwacja uczestnicząca, rozmowy z mieszkańcami poszczególnych państw i regionów).

Niniejsza książka adresowana jest do wszystkich zainteresowanych problematyką narodowościową dotyczącą Europy Środkowo-Wschodniej. Niewątpliwie

stanowi ona swoiste kompendium wiedzy na temat historycznych i współczesnych procesów narodotwórczych oraz nacjonalizmów i przejawów narodowych tożsamości w omawianym regionie. Swoje rozważania adresujemy do studentów (i doktorantów) takich kierunków jak: politologia, socjologia, sławistyka, etnologia, historia, europeistyka, stosunki międzynarodowe, bezpieczeństwo wewnętrzne, bezpieczeństwo narodowe.

Mając świadomość, że opracowanie podjętej tematyki jest rzeczą niezwykle trudną i wymagającą wielu, często arbitralnych rozstrzygnięć, autorzy będą wdzięczni za krytyczną lekturę i wszelkie opinie na temat książki. Prosimy o ich nadsyłanie na adres: radoslaw.zenderowski@gmail.com.

Autorzy